

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગામઠી ભાષાના ઉખાણા

ડૉ. માયાબા આર. જાડેજા

(M.A., M.Phil., Ph.D., GSLET)

સારાંશ:

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉખાણા એ પ્રાચીન સ્વરૂપ છે, જે હાલ આધુનિકયુગમાં લુપ્ત થતું જોવા મળે છે. પણ આ ઉખાણાથી ઘણું સમજવા મળતું હોય છે. ઉખાણા બોલવાનો અને સમજાવવાનો તાત્વ્ય એટલો જોય છે કે ઉખાણામાં વપરાયેલા શબ્દો ઘણા ઉચ્ચારણો અને સમાનાર્થી શબ્દો લઈને આવે છે. જેથી આજની પેઢીનાં બાળકોને ક્યાં શબ્દોનો સમાન અર્થ કયો નીકળે છે તે જાણવા મળે છે. દા:ત કચકચ - એટલે બોલ બોલ કરે તેવું, ખુણુ એટલે ખુણો જે ચાર દીવાલની વચ્ચે નો ભાગ હોય તે, ખાવું એટલે જમવું વગેરે જેવા શબ્દો આજનાં બાળકોને સમજાવવા અને આવા જ ગામઠી ભાષાનો શબ્દો અને વાક્યોને સમજાવવા માટે ઉખાણાનું સ્વરૂપ ખુબ ઉપયોગી બને છે.

ચાવી રૂપ શબ્દ: ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉખાણા, ગામઠી ભાષા

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી સાહિત્યની વાત કરીએ તો તેમાં લોકસાહિત્યનું સ્થાન અનન્ય અને અજોડ છે. લોકસાહિત્ય એ લોકોની મૌખિક પરંપરાનું જીવંત પ્રતિબિંબ છે, જેમાં કહેવતો, લોકગીતો, કથાઓ, હાલરડાં, લઝગીતો અને ઉખાણા જેવા તત્વોનો સમાવેશ થાય છે. આમાંથી ઉખાણા (riddles) એક એવું તત્વ છે જે ખાસ કરીને ગામઠી ભાષામાં વધુ પ્રચલિત અને પ્રિય છે. ગામઠી ભાષા એટલે ગ્રામીણ વિસ્તારોની સરળ, કુદરતી, માટીની સુગંધ વાળી અને અસલ ભાષા, જેમાં શબ્દોની ખુમારી, તર્કની તીક્ષ્ણતા અને હાસ્યનું મિશ્રણ હોય છે. ઉખાણા એ વાક્ય અથવા કાવ્યરૂપી પ્રશ્ન છે જેમાં કોઈ વસ્તુ, પ્રાણી, પ્રકૃતિનું તત્વ અથવા અમૂર્ત વિચારને છુપાવીને વર્ણન કરવામાં આવે છે, અને તેને ઉકેલવા માટે બુદ્ધિની કસોટી થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉખાણા લોકજીવનના અભિન્ન અંગ તરીકે જોવા મળે છે. તેમનું મહત્વ માત્ર મનોરંજનમાં જ નથી, પરંતુ તે બાળકોની ચિંતનશક્તિ, કલ્પના, યાદશક્તિ અને ભાષા જ્ઞાનને વિકસાવે છે. ગામડાંમાં રાત્રે ચોતરા પર બેઠેલા વડીલો ઉખાણા પૂછીને યુવાનોની બુદ્ધિની કસોટી કરે છે, જેમાંથી સમાજની સાંસ્કૃતિક વિરાસત પેઢીદર પેઢી વહે છે. ઉખાણા બુદ્ધિને તેજ કરે છે અને વિચારોને જુદી જુદી દિશામાં દોડાવવાની

તક આપે છે, જે મગજની સર્જનાત્મક અને તર્કશક્તિને એકસાથે કાર્યરત રાખે છે. આ લેખમાં આપણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગામઠી ભાષાના ઉખાણાના ઇતિહાસ, વિશેષતાઓ, પ્રકારો, વિવિધ ઉદાહરણો, સાહિત્યિક લેખકોના ઉપયોગ અને વર્તમાન મહત્વ પર વિસ્તારથી ચર્ચા કરીશું. આમ કરીને, આપણે આ વારસાને વધુ ઊંડાણથી સમજીશું અને તેનું સંરક્ષણ કેવી રીતે કરી શકાય તેના પર વિચાર કરીશું.

ઉખાણાનો ઇતિહાસ ગુજરાતી લોકસાહિત્યમાં

ગુજરાતી લોકસાહિત્યની શરૂઆત મધ્યકાલીન કાળથી માનવામાં આવે છે, જ્યારે ભક્તિ આંદોલન અને જૈન સાહિત્યનો પ્રભાવ વધ્યો હતો. ઉખાણા જેવા તત્વો પ્રાચીન સમયથી મૌખિક પરંપરામાં અસ્તિત્વમાં છે, અને તે ભારતીય લોકસાહિત્યના વ્યાપક પરંપરાના ભાગ છે. ગુજરાતમાં ચારણ, બારોટ અને ભટ્ટ સમાજના લોકો લોકસાહિત્યના વાહક તરીકે જાણીતા છે, જેમણે દુહા, છપ્પા, આખ્યાન અને ઉખાણા જેવા સ્વરૂપોને જીવંત રાખ્યા છે. ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા આધુનિક લેખકોએ 20મી સદીમાં લોકસાહિત્યનું વ્યાપક સંગ્રહ અને સંપાદન કર્યું, જેમાં ઉખાણા મહત્વના છે. મેઘાણીએ "સોરઠ તારા વહેતા પાણી" અને અન્ય પુસ્તકોમાં ગામઠી ઉખાણા સંગ્રહ કર્યા, જેમાં ગ્રામીણ જીવનના અનુભવો પ્રતિબિંબિત થાય છે.

મધ્યકાલમાં, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ અને અખો જેવા ભક્ત કવિઓના કાવ્યોમાં ઉખાણા જેવા તર્કાત્મક અને રહસ્યમય તત્વો જોવા મળે છે. પ્રેમાનંદ અને શામળ જેવા કવિઓએ આખ્યાન અને છપ્પામાં ઉખાણાનો ઉપયોગ કર્યો છે. શામળના છપ્પા અને ઉખાણા ગામઠી ભાષાના ઉત્તમ ઉદાહરણ છે, જેમાં રોજિંદા જીવનની વસ્તુઓને કાવ્યમય અને તર્કસંગત રીતે વર્ણવવામાં આવે છે. 19મી અને 20મી સદીમાં, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને અન્ય સંસ્થાઓએ લોકસાહિત્યનું દસ્તાવેજીકરણ કર્યું, જેમાં ઉખાણા ગ્રામીણ સમાજની બુદ્ધિમત્તા, હાસ્ય અને જીવનદર્શનને પ્રતિબિંબિત કરે છે.

ગામઠી ભાષાના ઉખાણા મુખ્યત્વે સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ઉત્તર ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતના વિસ્તારોમાં પ્રચલિત છે, જ્યાં કૃષિ, પશુપાલન અને પ્રકૃતિ સાથે જોડાયેલા વિષયો વધુ જોવા મળે છે. આ ઉખાણા લોકોના અનુભવો પર આધારિત છે અને તેમાં પ્રકૃતિ, ખેતર, ઘરેણું જીવન, પશુઓ અને માનવીય સંબંધોના તત્વોનું વર્ણન હોય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પ્રાચીન કાળમાં ઉખાણા શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે વપરાતા હતા, જેમાં બાળકોને રમત-ગમ્મતમાં જ્ઞાન આપવામાં આવતું હતું. આ પરંપરા આજે પણ ગામડાંમાં જીવંત છે, પરંતુ આધુનિકતાના પ્રભાવથી તેમનું સ્વરૂપ બદલાઈ રહ્યું છે.

ગામઠી ભાષાની વિશેષતાઓ ઉખાણામાં

ગામઠી ભાષા એ ગુજરાતીનું એક અસલ અને પ્રાદેશિક સ્વરૂપ છે જેમાં શબ્દો સરળ, અસલ અને માટીની સુગંધ વાળા હોય છે. તેમાં અલંકારો જેવા કે ઉપમા, રૂપક, વ્યંજના અને વિરોધાભાસ વધુ વપરાય છે. ઉખાણામાં

આ ભાષા તર્કને તીક્ષ્ણ બનાવે છે, જેમ કે "પગ નથી પણ ચાલે" અથવા "મોઢું છે પણ બોલતું નથી" જેવા વાક્યોમાં વસ્તુને વિરોધી ગુણો સાથે છુપાવીને વર્ણન કરવામાં આવે છે. આ ભાષા લયબદ્ધ અને છંદોબદ્ધ હોય છે, જેથી તેને યાદ રાખવું અને કહેવું સરળ બને છે.

ગામઠી ઉખાણામાં શબ્દો જેવા કે "ઘરમાં", "ખેતરમાં", "પાણીમાં", "ગાય", "બળદ" વગેરે વપરાય છે, જે ગ્રામીણ જીવનને સીધું પ્રતિબિંબિત કરે છે. તેમાં હાસ્ય, વ્યંગ્ય, શિક્ષણ અને જીવનદર્શનનું મિશ્રણ હોય છે, જે સમાજને જાગૃત કરે છે અને મનોરંજન પણ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, ઉખાણા વાંચતા અથવા સાંભળતા સમયે મગજ તેજ થાય છે અને કલ્પનાશક્તિ વિકસે છે. આ ભાષા વર્તમાનમાં પણ ટકી રહી છે, પરંતુ શહેરીકરણ અને ડિજિટલ મીડિયાના પ્રભાવથી તેનું સ્વરૂપ બદલાઈ રહ્યું છે. તેમ છતાં, યુટ્યુબ અને સોશિયલ મીડિયા પર ઉખાણા વીડિયો દ્વારા તે જીવંત રહે છે.

ગામઠી ભાષાના ઉખાણા માત્ર શબ્દોની રમત નથી, પરંતુ તેમાં સમાજના મૂલ્યો અને અનુભવો છુપાયેલા હોય છે. તેમાં વસ્તુઓને વર્ણવવા માટે વિરોધાભાસી વિશેષણોનો ઉપયોગ કરીને રસ પેદા કરવામાં આવે છે, જે શ્રોતાને વિચારતા કરે છે.

ઉખાણાના પ્રકારો અને વિવિધ ઉદાહરણો

ગુજરાતી ગામઠી ઉખાણા વિવિધ પ્રકારના હોય છે: વસ્તુઓ વિશે, પ્રાણીઓ વિશે, પ્રકૃતિ વિશે, અમૂર્ત વિચારો વિશે અને કેટલાકમાં હાસ્ય અને વ્યંગ્ય પણ હોય છે. અહીં કેટલાક વિસ્તૃત ઉદાહરણો જવાબ સાથે આપ્યા છે, જે ગામઠી ભાષાના છે અને વેબમાંથી પ્રેરિત છે.

1. વસ્તુઓ વિશે ઉખાણા: આ પ્રકારમાં રોજિંદા જીવનની વસ્તુઓને વર્ણવવામાં આવે છે.

- પાતળી લાઈને દોડે સરસ, જ્યાં ઉગે ત્યાં લાવે જ્ઞાન પરસ. (જવાબ: પેન્સિલ)
- મૂંઢું નથી, પણ મોઢું ખૂલે, જ્યાં રહી એમ પાણી છૂલે. (જવાબ: નળ)
- ઘરમાં સૌને જગાડે, પણ પોતે ક્યારેય ઊંઘતું નથી, હાથમાં આવતું નથી છતાં સમય બતાવતું રહે છે. (જવાબ: ઘડિયાળ)
- પગ નથી, પણ આખું ઘર ફરશે; આંખ નથી છતાં ધૂળને શોધી કાઢશે. (જવાબ: પંખો)
- હાથ નથી પણ લખાડે, અવાજ નથી છતાં સમજાડે. (જવાબ: પુસ્તક)
- ઘરનું એ એવું નાનું ખૂણું, જ્યાંથી આખા વિશ્વની ખબર મળે. (જવાબ: ટીવી)
- કાંઈ બોલતું નથી, છતાં સમય-સમય પર ઘરની શાંતિને તોડે. (જવાબ: દરવાજો)
- ચામડી જેવી લાગે, છતાં તે લખવા ભાગે. (જવાબ: નોટબુક)
- ખોલું તો ગીત વગાડે, બંધ કરું તો શાંતિ ભણાવે. (જવાબ: મોબાઈલ)

- અનાજ ખાવાનું કામ કરે, છતાં ક્યારેય ભૂખ્યું ન રહે. (જવાબ: થાળ)
- લાંબો છે પણ નાગ નથી, કાળો છે પણ કાગ નથી, તેલ ચડે હનુમાન નથી, ફૂલ ચડે મહાદેવ નથી.
(જવાબ: વાળ)
- બે માથાં અને બે પગ, જાણે એને આખું જગ, જે કોઈ આવે એની વચમાં, કપાઈ જાય એની કચકચમાં.
(જવાબ: કાતર)
- વરસે તો ઝગમગે, ન વરસે તો અંધારું. (જવાબ: દીવો)
- નાનું મોટું મળે ને પાણીમાં એ તરે, સૌ સવારી કરે. (જવાબ: વહાણ)

2. પ્રકૃતિ અને પ્રાણીઓ વિશે ઉખાણા: આમાં પ્રકૃતિ અને પશુઓનું વર્ણન હોય છે.

- સૂર્ય નિકળે ત્યારે ભાગી જાય, છાંયો મળે ત્યારે વસે. (જવાબ: પડછાયો)
- લોહાને પીવે અને તેને ગળી જાય, પાણી મળે તો મરી જાય. (જવાબ: જંગ)
- સૂર્યથી જન્મેલો, રાતે ચમકતો, પાણી પડે તો ઓગળી જાય. (જવાબ: વાદળ)
- પગ નથી, પરંતુ ઊંચાઈએ ચડે; તારાઓને સ્પર્શે છતાં નીચેથી ઉગે. (જવાબ: બાંસ)
- ધરતીમાંથી જન્મે, આકાશ સુધી ફેલાય; ઠંડક આપે, વરસાદ આવે તો નાચે. (જવાબ: ઝાડ)
- કાળી પાંખે ઉડે આકાશે, છતાં નથી પંખી. (જવાબ: છત્રી)
- દિવસે લૂકાય, રાતે ઝીલે, સૌના સપનામાં પ્રેમથી મળે. (જવાબ: ચાંદ)
- મીઠું મીઠું દૂધ દેતી, પુણ્યશાળી તે માતા. (જવાબ: ગાય)
- વાળ છે, દડો છે, મકાઈ છે, મરચું છે. (જવાબ: વાળ, દડો, મકાઈ, મરચું – આ એક સીરીઝ છે)

3. અમૂર્ત વિચારો વિશે ઉખાણા: આમાં વિચારો અને ભાવનાઓ વર્ણવાય છે.

- આકાશ જેટલું ઊંચું નથી, સમુદ્ર જેટલું ઊંડું નથી, છતાં મનમાં ઊઠે તો દુનિયા હચમચી જાય. (જવાબ: ગુસ્સો)
- જન્મે ત્યારે દરેકને જોડે, તૂટે ત્યારે સંબંધો પણ તૂટી જાય. (જવાબ: વિશ્વાસ)
- આવે તો આંખો ચમકે, જાય તો દિલ ખાલી થઈ જાય. (જવાબ: સમય)
- શરીર નથી છતાં બધાને ચાલતું રાખે; આવે તો ખુશી આપે. (જવાબ: પવન)
- મોંમાંથી નીકળે, પણ દેખાતું નથી, સાચું બોલું તો દુશ્મન પણ મળે છે. (જવાબ: સચ્ચાઈ)
- બળિયાથી દૂર રહેવામાં જ શાણપણ છે. (જવાબ: આ કથા પર આધારિત છે, જેમાં તાંબાના અને માટીના ઘડાની વાર્તા છે)

4. હાસ્ય અને વ્યંગ્ય વાળા ઉખાણા: આમાં મજા અને વ્યંગ્ય હોય છે.

- ચટપટા ઉખાણા જેમ કે: નાનું મોટું મળે ને પાણીમાં એ તરે. (જવાબ: વહાણ)
- અટપટા ઉખાણા: વાળ છે પણ કાંસકો નથી, દડો છે પણ રમાતો નથી. (જવાબ: વાળ અને દડો)

આ ઉદાહરણોમાં ગામઠી ભાષાની સરળતા અને તર્કની ઊંડાઈ જોવા મળે છે. તેમાં વસ્તુઓને વિરોધી ગુણો સાથે વર્ણવીને રસ પેદા કરવામાં આવે છે, અને તે બાળકો માટે ખાસ ઉપયોગી છે.

સાહિત્યિક લેખકો અને ઉખાણાનો ઉપયોગ

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉખાણા માત્ર લોકસ્તરે જ નથી, પરંતુ વિદ્વાન લેખકોએ પણ તેનો વ્યાપક ઉપયોગ કર્યો છે. શામળના કાવ્યોમાં ઉખાણા જેવા તત્વો છે, જેમ કે તેમના છપ્પામાં ગામઠી જીવનનું વર્ણન. પ્રેમાનંદના આખ્યાનમાં પણ ઉખાણા દ્વારા પાત્રોની બુદ્ધિની કસોટી કરવામાં આવે છે. આધુનિકમાં, ઉમાશંકર જોષી, રાજેન્દ્ર શાહ અને સુરેશ દલાલ જેવા કવિઓએ લોકસાહિત્યને તેમના કાવ્યમાં સમાવ્યું છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણીએ "સોરઠ તારા વહેતા પાણી" જેવા પુસ્તકોમાં ઉખાણા સંગ્રહ કર્યા છે, જે ગામઠી ભાષાના છે. તેમના કાર્યથી ઉખાણા લેખિત સ્વરૂપમાં આવ્યા અને વિદ્વાન વર્ગમાં પ્રચલિત થયા. વધુમાં, આધુનિક લેખકો જેમ કે પન્નાલાલ પટેલે તેમની નવલકથાઓમાં ગામઠી ઉખાણાનો ઉપયોગ કરીને ગ્રામીણ જીવનને જીવંત કર્યું છે. ઉખાણા સાહિત્યમાં પાત્રોના સંવાદમાં અને કથાના વળાંકમાં વપરાય છે, જે વાચકને વિચારતા કરે છે.

વર્તમાન સ્થિતિ અને સંરક્ષણ

આજના ડિજિટલ યુગમાં ગામઠી ઉખાણા ધીમે ધીમે લુપ્ત થઈ રહ્યા છે, કારણ કે યુવા પેઢી મોબાઈલ અને ઇન્ટરનેટમાં વ્યસ્ત છે. તેમ છતાં, યુટ્યુબ પર ઉખાણા વીડિયો અને પ્લેલિસ્ટ જેમ કે "મજેદાર ગુજરાતી ઉખાણાં" દ્વારા તે પુનર્જીવિત થઈ રહ્યા છે. શાળાઓમાં ઉખાણા સ્પર્ધાઓ, લોકસાહિત્ય મેળાઓ અને સુપોષણ ક્લબ જેવા કાર્યક્રમોમાં ઉખાણાનો ઉપયોગ કરીને બાળકોને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

ગુજરાત સરકાર અને સાહિત્ય અકાદમી જેવી સંસ્થાઓ લોકસાહિત્યના પુસ્તકો પ્રકાશિત કરે છે, જેમાં ઉખાણા મહત્વના છે. વર્તમાનમાં, ઉખાણા બુદ્ધિ વિકાસ માટે ઉપયોગી છે અને તેમને આધુનિક વિષયો જેમ કે પર્યાવરણ અને આરોગ્ય સાથે જોડીને નવું સ્વરૂપ આપવામાં આવી રહ્યું છે. સોશિયલ મીડિયા પર પણ ઉખાણા શેર કરવામાં આવે છે, જેમ કે ફેસબુક પેજ "Gujarati ukhana".

ઉપસંહાર

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગામઠી ભાષાના ઉખાણા એક અમૂલ્ય વારસો છે જે લોકજીવનની બુદ્ધિમત્તા, હાસ્ય, જ્ઞાન અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોને જીવંત રાખે છે. તેમનું મહત્વ ઇતિહાસથી વર્તમાન સુધી અખંડ છે અને તેને સંરક્ષિત કરવું આપણી જવાબદારી છે. ઉખાણા માત્ર પ્રશ્ન નથી, પરંતુ જીવનના તર્ક, કલ્પના અને અનુભવના પ્રતીક છે. જો આપણે તેમને શાળાઓ, મીડિયા અને સમાજમાં જીવંત રાખીશું તો ગુજરાતી સાહિત્યની ગામઠી વિરાસત અમર રહેશે. આ વારસાને આગળ વધારવા માટે આપણે બધાએ પ્રયત્ન કરવા જોઈએ.

સંદર્ભ પુસ્તકો

ઉખાણા અને કહેવતો

લેખક : ઝવેરચંદ મેઘાણી

ગુજરાતી લોકજીવનમાં પ્રચલિત ઉખાણા-કહેવતોનું સંકલન અને અર્થ સાથે રજૂઆત.

ગુજરાતી ઉખાણા

લેખક : ધીરુભાઈ ઠાકોર

ગ્રામ્ય જીવનમાં બોલાતા ઉખાણાઓનું સંગ્રહાત્મક પુસ્તક.

લોકોક્તિઓ અને ઉખાણા

લેખક : ક.કા. શાસ્ત્રી

લોકભાષામાં વપરાતી ઉખાણા-લોકોક્તિઓનો અભ્યાસ.

ગુજરાતની લોકવાણી

લેખક : ઝવેરચંદ મેઘાણી

ઉખાણા, કહેવતો, લોકગીતો અને લોકકથાઓનું સંકલન.

લોકસાહિત્ય પરિચય

લેખક : ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી

ઉખાણા સહિત લોકસાહિત્યના વિવિધ સ્વરૂપોનો શાસ્ત્રીય પરિચય.

લોકજીવન અને લોકવાણી

લેખક : ડૉ. નગીનદાસ સંઘવી

ઉખાણાની સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ભૂમિકા સમજાવે છે.

**MULTIDISCIPLINARY COSMOPOLITAN JOURNAL OF RESEARCH
(MUCOJOR)-2583-9829 (On-line)**

International Peer Reviewed and Refereed Journal

Certification of Publication

The Board of Multidisciplinary Cosmopolitan Journal of Research (MUCOJOR) is hereby awarding
this certificate to

ડો. માયાબા આર. જાડેજા

In recognition of the publication of the paper entitled
ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગામઠી ભાષાના ઉખાણા

Published in Volume 03, Issue 06, December 2025.

EDITOR IN CHIEF